

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2024).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/DHDG3021

ЕСТЕСТВЕНО ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО, ОБИТАВАЩО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЕРИОДА XV–XVII ВЕК

Щелиян Д. ЩЕРИОНОВ*

NATURAL MOVEMENT OF THE POPULATION INHABITING THE BULGARIAN LANDS DURING THE PERIOD 15TH – 17TH CENTURIES

Shtelian D. SHTERIONOV

Abstract: *The fall of Bulgaria under Ottoman rule led to significant political, administrative and economic changes, as well as to substantial demographic variations. This work is devoted to the study of the natural movement of the population inhabiting Bulgarian territories in the period between the 15th and 18th centuries. The analysis of the sources and the available historiography concludes that the impact on the natural movements of this population was rather negative. However, the existing demographic potential has been preserved, ensuring its prosperity in the future.*

Keywords: *historical demography; history of the Bulgarian lands during the 15th – 17th centuries.*

След падането на България под османска власт наред със значимите политически, административни и стопански промени в страната настъпват и съществени демографски изменения. Представеният материал се отнася до естественото движение на населението, обитаващо българските земи през XV–XVII в., т.е. през първите два века от османското владичество над българските земи.

В демографията терминът „движение“ е синоним на изменение, осъществяващо се: 1) само във времето; 2) във времето и пространството [Сугарев, З. 1975, с. 57 и сл.]. Независимо че отчитането на движението на населението се осъществява още в античността, понятието „естествено движение на населението“ се въвежда в научно обръщение от немските статистици едва през XIX в. Относно неговата същност има различни твърдения. В зависимост от обхвата на понятието, деклариращите го автори най-общо могат да се обособят в две основни групи. Първата група автори защитава т.нар. „широка трактовка на понятието“, според която освен двата основни демографски процеса – раждания и умирация, то обхваща и браковете и разводите, които макар да не оказват непосредствено въздействие върху числеността на населението, индиректно влияят върху характерната за него раждаемост и смъртност. Втората

* Щелиян Д. Щерионов – професор, д.и.н., Институт за изследване на населението и човека, Българска академия на науките; България; @ shterionov@yahoo.com

група автори е категорична, че терминът се използва единствено за обобщено название на влиянието, което оказват съвкупността от ражданията и умираанията върху изменението на броя на населението [Преса, Р. 2006, с. 52 и сл.; Демографическият енциклопедическият словарь. 1985, с. 130 и сл.].

Макар че и до сега теоретиците не са достигнали до възприемането на единна общовалидна дефиниция на понятие, с оглед характера на изследването под *естествено движение на населението* в настоящата работа ще се разбират *постепенните промени в състоянието на населението в течение на даден период от време, извършени по естествен път, под въздействието на ражданията и умираанията* [Преса, Р. 2006, с. 52 и сл.; Демографическият енциклопедическият словарь. 1985, с. 130 и сл.; Белчева, М. 2004, с. 27].

Изучаването на естественото движение се осъществява както посредством общи, така и чрез специфични за отделните видове движение измерители, които са предназначени за установяване основно на тенденциите в развитието им, тяхната динамиката и вариации [Сугарев, З. 1975, с. 80 и сл.].

Широк е кръгът от извори, върху които се базира анализът на демографските процеси, характеризиращи естественото движение на изследваното население. Наред с тези от палеодемографско, епиграфско и наративно естество, от съществено значение за този тип анализ са многобройните видове документи, в които османската власт е осъществявала регистрацията на подопечното ѝ население [Документи за Българската история. Т. III. 1940; Извори за българската история. Т. V. 1960; Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. I. 1961, Т. II. 1971; Калицин, М., Мутафова, К. 2003, с. 9 и сл.; Деведжиев, М. 1998, с. 56 и сл.; Παναγιωτόπουλος, Β. 1980, σ. 152.]. Съчетаването на наличните в тази съвкупна база данни с информацията от публикациите в разглежданото тематично направление¹, позволява да се разкрие същността на интересувания ни тип процеси и да се очертае тяхната динамика.

Един от основните видове демографските процеси са **ражданията**. Те са от решаващо значение за осигуряване вливането на нови поколения в общия обем на населението [Щерионов, Щ. 2022, с. 10].

Известна представа за раждаемостта през изследваната епоха ни дава обобщената в таблица 1. палеоантропологичната информация за средния брой умрели деца на една жена, погребани в некрополите по българските земи в периода от края на XIV в. до началото на XVIII в. Получените данни са коригирани с формулирания от А. Козинцев [Козинцев А. 1971, с. 148 и сл.] „коэффициент за поддържане числеността на популацията“, чиято усреднена стойност е 3. Техният анализ позволява да се установи:

1. Общата средната стойност на броя деца, раждани от една жена през този период е 4,9, която е с 26,3% по-висока от тази за началото на изследвания период, с 15,8% по-ниска от тази за основната му част и с 10,5% по-висока от тази в неговия край;

2. Динамиката в стойностите на този показател очертава тенденция, при която след първоначалните ниски нива, се наблюдава постепенно покачване, а в последствие започва ново намаление на наблюдаваните стойности.

¹ Изследвания в разглежданото тематично направление са осъществили: А. Антонов, Г. п. Аянов, Е. Грозданова, С. Иванова, Й. Йорданов, П. Коледаров, Н. Кондова, А. Кузев, Х. Матанов, Л. Милетич, Н. Мичев, Р. Стойков, К. Телбизов, Н. Тодоров, А. Тотев, Б. Цветкова, С. Чолаков и др.

Таблица 1.

Среден брой умрели деца на една жена от погребаните в некрополите по българските земи през периода края на XIV – началото на XVIII в.

(в брой)

векове	кр. XIV в. – нач. XV в.	XV – XVII в.	кр. XVII – нач. XVIII в.	Общо за изследвания период
стойност	1,4	2,2	1,7	1,9

Източник: изчисления на автора по публикуваните от П. Боев, Б. Димитрова, И. Захариев, Й. Йорданов, Н. Кондова, П. Петрова, Б. Петрунова, В. Русева, Сл. Чолаков, С. Чоухаджиев з периода 1978–2003, данни от некрополите при Боженишки Урвич, н. Чаракман, с. Дебнево, Каварна, с. Неделково, с. Градище, кв. Илиянци, с. Сечище, с. Ваксево, н. Калиакра, с. Кривина, с. Балша.

При прегледа на получените стойности впечатлява факта, че най-ниски са те за началото на изследвания период. Усреднения брой на ражданите от една жена деца е 4,4, като ранг-разсейването в стойностите на този показател при отделните краниални серии варира между 4 и 4,7. Изследователите очертават широка гама от причините за това състояние. Определящо обаче сред тях е относителната устойчивост на съществуващият тук модел на възпроизводство, който независимо от настъпилите в земите ни съществени политически промени, продължава да се съхранява десетилетия след тяхното налагане. Констатация, която се потвърждава и при съпоставката между стойността на разглеждания показател с тази на идентичния показател, отнасящ се за края на предходната историческа епоха. Разликата между тях е едва 0,1 пункта.

Съществени изменения в параметрите на интересувания ни показател се наблюдават при краниалните серии, отнасящи се за периода от средата на XV в. до втората половина на XVII в. Период, през който, след окончателното завладяване на Византия, в териториите на Османската империя повсеместно се налагат характерните за османското общество форми на управление, администриране, стопанство и пр. Състояние, което оказва въздействие и върху наличния тук демографски потенциал [Телбизов, К. 1971, с. 65 и сл.]. През този период се отчитат и най-високите стойности на изследвания показател. Според данните от разглежданите краниални серии усредненият брой на ражданите деца от една жена по това време е 5,2, като ранг-разсейването му варира между 4,8 и 5,7.

Разностранны са непосредствените причини, определящи отчетените по това време високи стойности при раждаемостта на проучваното население. От една страна те са следствие от значителната детска смъртност през този период, провокирана от бавната адаптация на новоустановилото се в изследваното географско пространство население, недоброто качество на добиваните хранителни продукти, лошите условия за живот, ниското ниво на хигиена, масово разпространяващите се епидемии и др. Според някои автори, през по-голяма част от XVII в., към тези фактори трябва да отнесем и повсеместното влошаване на климата, което макар и косвено въздейства върху изследвания процес [Παναγιωτόπουλος, Β. 1980, с. 152 и сл. и цитираната там литература]. От друга – от масовото налагане през изследвания период, основно сред немюсюлманските поданици на Падишаха, на девширмето (кръвния данък) [Παναγιωτόπουλος, Β. 1980, с. 152 и сл.]. Според предначертанията този данък се изразява в периодичното (веднъж на 3-5 години) събиране на деца от мъжки пол на възраст между 8 и 10 години, не рядко и по-малки, които след няколкогодишно обучение да се подготвят за служба в дворцовата гвардия и подразделенията на османската армия (най-вече в еничарския корпус). Тези две основни групи причини провокират потребността от раждането на повече деца, осигуряващо нормалното възпроизводство на местното население.

Осъществяваната през изследвания период религиозна диференциация на проучваните некрополи позволява да се установи разликата между стойностите на разглеждания показател за мюсюлмани и за немюсюлмани.

Обща е постановката, че раждаемостта при немюсюлманите е винаги по-висока от тази при мюсюлманите [История на Османската империя. 1999, с. 311 и сл.; Деведжиев, М. 1998,

с. 69 и сл.; Грозданова, Е. 1989, с. 647]. Според някои автори това е провокирано най-вече от облагането на немюсюлманското население със споменатия „кръвен данък“. В действителност обаче причините за високата раждаемост сред това население са комплекси и включват значителния родилен контингент сред това население, високата плодовитост сред масата негови представители, преобладаващо аграрния характер на тяхното стопанство, изискващо голямо количество работна сила и пр. Именно тяхното съчетаване провокира констатираното състояние на раждаемост сред, обитаващото проучваното географско пространство немюсюлманско население.

Що се отнася до характерната за мюсюлманите, живеещи в страната ни по-ниска раждаемост трябва да отбележим, че тя също се провокира от различни по своята специфика фактори. Определящ сред тях обаче е непосредствената ангажираност на мъжкото мюсюлманско население (единствено, имащо право да служи в османската армия) с участие в провежданите по това време многобройните военни походи, което предизвикват масовата гибел от епидемии и сражения на значителна част от репродуктивния контингент на тази общност и довежда до стесняване наличния сред изповядващите исляма „брачен пазар“ [История на Османската империя. 1999, с. 311 и сл.; Ангелова, Д. 2020, с. 43 и сл., с. 92 и сл.; Урланис, Б. 1960, с. 7].

Към края на изследвания период отново се наблюдава постепенно понижаване в стойностите на разглеждания показател. Усредненият брой на ражданите от една жена деца е 4,7 с ранг-разсейване при данните на отделните краниални серии, вариращо между 4,1 и 4,9. Констатираната промяна е следствие от намаляване на детската смъртност, провокирано от известно подобряване условията на живот, увеличаване производството и качеството на използваните от обитателите на страната хранителните продукти. Същевременно тя е свързана и с постепенния преход на изследваното население към нов възпроизводствен модел, променящ потребността от раждане на повече деца с оглед осигуряване на необходимия за възпроизводство човешки потенциал.

Обобщавайки прегледа върху развитието на раждаемостта през изследваната епоха можем да заявим, че тя се осъществява с едни относително стационарно високи параметри [Кондова, Н., Чолаков, С. 1995, с. 68–79; Грозданова, Е. 1989, с. 647], които позволяват съхраняването на наличния в проучваното географско пространство демографски баланс.

Основният вид демографски процес, който довежда до намаляване на населението в неговата съвкупност са **умиранията**. Създаването на обща представа за същността и проявлението на този тип процес по нашите земи през изследваната епоха ще се базира върху проследяване средната продължителност на живота на населението, очертаване причините предизвикващи умиранията на неговите представители, и разкриване различията на смъртността в хронологичен план, по пол и религия.

Информация за средната продължителност на живота (въз основа на сведенията за преживените години от погребаните в некрополите индивиди) по българските земи през периода края на XIV – началото на XVIII в. ни дават данните, обобщени в таблица 2.

Таблица 2.

Средна продължителност на живота на погребаните в некрополите по българските земи през периода края на XIV – началото на XVIII в. (в години)

категории население векове	мъже	жени	общо – мъже и жени	за всички изследвани индивиди – мъже, жени и деца
кр. XIV в. – нач. XV в.	44,1	40,8	42,9	30,5
XV – XVII в.	42,1	39,6	41,2	26,1
кр. XVII – нач. XVIII в.	43,5	41,1	42,7	27,4

Източник: изчисления на автора по публикуваните от П. Боев, Б. Димитрова, И. Захариев, Й. Йорданов, Н. Кондова, П. Петрова, Б. Петрунова, В. Русева, Сл. Чолаков, С. Чохаджиев з периода 1978 – 2003, данни от некрополите при Боженишки Урвич, н. Чаракман, с. Дебнево, Каварна, с. Неделково, с. Градище, кв. Илиянци, с. Сечище, с. Ваксево, н. Калиакра, с. Кривина, с. Балша.

Анализът на обобщените в таблицата данни позволява да се установи:

1. Средните стойности на проучвания показател, за отделните етапи на интересувания ни период, изчислени върху информацията за всички изследвани индивиди варират между 26,1 и 30,5 години. Като цяло средната продължителност на живота на проучваното население е сравнително ниска [Тодоров, Н. 1972, с. 59 и сл.; Големанов, Н. 2001 с. 30 и сл.]. Състояние, върху което оказват въздействие различни по своята същност фактори, определящи се от непосредствените **причини за смърт**, които условно можем да диференцираме в няколко основни групи.

Според изследователите определяща сред тях през този период е *социално-икономическото равнище на живот и труд* на изследваното население. От една страна то е отражение на вида осъществявана от местните жители производствена дейност и възможността, добиваната от тях продукция да осигури изхранването им. Във връзка с това трябва да се отбележи, наложено в специализираната литература твърдение, че в изследваното географско пространство през проучваната епоха не са регистрирани години, в които „гладната смърт“ да покосява обитателите на страната. Не се отрича обаче и фактът, че недостатъчното и малокалоричното хранене или липсата на отделни елементи в дневните дажби на хората е постоянно явление [Грозданова, Е. 1989, с. 532 и сл.; Александров, Г. 1994, с. 146 и сл.; Големанов, Н. 2001, с. 30 и сл.; Панаγιωτόπουλος, В. 1980, с. 152 и сл.]. От друга – то се свързва със санитарно-хигиенни условия, в които живеят и се трудят тогавашните обитатели на страната ни. Общо е констатацията на изследователите, че през проучвания период повсеместно качеството на този тип условия е крайно незадоволително. Съчетаването на тези обстоятелства оказва негативно влияние върху продължителността на живот на наличния в страната ни човешки потенциал.

Друга основна група причини, която оказва съществено въздействие върху смъртността на изследваното население е *недостатъчното развитие на медицината* в проучваната територия и невъзможността ѝ да се справи с разпространяващите се по това време *болести*, най-вече периодично появяващите се епидемии. Макар че според изследователите, интересувашото ни географско пространство да е сред епидемиоустойчивите територии на Османската империя, тук не рядко се отбелязва наличието на инфекциозни заболявания – чума, холера, тиф и пр., които предизвикват масовото измиране на част от обитателите му [История на Османската империя. 1999, с. 311 и сл.; Цветкова, Б. 1989, с. 77 и сл.; Койчева, В. 1970, с. 282 и сл.; Деведжиев, М. 1998, с. 80 и сл.; Грозданова, Е. 1989, с. 532 и сл.; Панаγιωτόπουλος, В. 1980, с. 152 и сл.; Κοστής, К. 1993, с. 137 и сл.].

Значимо място сред причините за смърт на изследваното население, заема групата, обемаща различните форми на *насилствена смърт*. В началото на проучваната епоха, по време на завладяването на страната ни, както и по време на народните въстания и бунтове срещу завоевателите, травматичните поражения са предизвиквали основно смъртта на покоряваното от нашествениците население. В последствие масово разпространение на този тип причини за смърт се свързва най-вече с представители на господстващата етно-религиозна общност, които участват активно в многобройните военни походи, провеждани под скиптъра на Падишаха, извън пределите на страната [История на Османската империя. 1999, с. 311 и сл.; Телбизов, К. 1971, с. 65 и сл.; Койчев, Н. 1997, с. 68 и сл.; Костов, Д. 1959, с. 23 и сл.; Лазаров, М. и кол. 2000, с. 111 и сл.; Мучинов, В. 2013, с. 72 и сл.; Цухлев, Д. 1932, с. 203 и сл.; Грозданова, Е. 1989, с. 532 и сл.; Панаγιωτόπουλος, В. 1980, с. 152 и сл.].

Прегледът на основните видове причини за смърт, характерни за населението, обитаващо българските земи през проучваната епоха, налага констатацията, че и по това време (както и в предходните епохи) *умиранията сред изследваното население са провокирани преди всичко от причини от екзогенен характер*.

2. Съпоставяйки данните от таблицата в хронологичен план установяваме, че след по-високите стойности за средната продължителност на живота при проучваното население в нача-

лото на изследвания период, се наблюдава макар и не голяма регресия, която е нарушена едва в края на изследвания период.

Различни фактори влияят върху така очертаната тенденция. Според изследователите, определяща за нейната траектория е динамиката на детската смъртност [Недялков, А. 1911, с. 71 и сл.]. Констатираното в периода до средата на XVII в., нарастване в стойностите на този тип смъртност, достигащо при някои краниални серии до над 50%, предопределя общия спад в стойностите на средната продължителност на живота на интересуващото ни население. Именно понижаването в нивата на детската смъртност и увеличаването на относителният дял на доживелите старческа възраст, които се отчитат в края на изследвания период, са от определящо значение за постепенното нарастване в общата стойност на средната продължителност на живот при разглежданите индивиди. Констатацията, която ни позволява да заявим, че независимо от същественото значение, през по-голяма част от изследвания период, на негативно въздействащите, върху средната продължителност на живот на проучваното население, фактори, към края на XVII в. се възстановява постъпателно възходящата тенденция в развитието на този показател, характерна като цяло за предходните исторически епохи.

3. Общата средна продължителност на живота при възрастните индивиди варира между 41,2 г. и 42,9 г. Диференциацията при стойностите на този показател по пол е както следва: за мъжете тя е между 42,1 г. и 44,1 г., а за жените – между 39,6 г. и 41,1 г.

Анализът на тези стойности потвърждават наложената в специализираната литература постановка, че през целия изследван период продължителността на живота при жените е по-малка от тази на мъжете. Състояние, породено от голямата честота на смъртност при жените във фертилна възраст [Големанов, Н. 2001 с. 30 и сл.; Грозданова, Е. 1989, с. 532 и сл.]. В повечето случаи тя е резултат от високата раждаемост, ниската хигиена и практическата липса на медицинско обслужване, предопределящи невъзможността да се предприемат адекватни мерки при множеството усложнения по време на бременност, раждане и в непосредствено следродилния период.

Религиозната диференциация на разглежданите некрополи, позволява да се установи и разликата в средната продължителност на живота при погребаните в тях индивидите – мюсюлмани и немюсюлмани. Прегледът на съответните краниални серии налага констатацията, че продължителността на живота при мюсюлманите като цяло е по-ниска от тази при немюсюлманите. Констатацията, която се потвърждава и от анализа на останалите видове исторически извори [История на Османската империя. 1999, с. 311 и сл.; Шарков, В. 1929, с. 67 и сл.; Коледаров, П. 1962, с. 159 и сл.; Урланис, Б. 1960, с. 7 и сл.; Παναγιωτόπουλος, Β. 1980, с. 152 и сл.]. Причините за това състояние са разнородни. Определяща сред тях е задължителната ангажираност на мюсюлманското мъжко население в османската армия, по време на чиито военни походи много от това население загива, или получава травми, в резултат на които се повишава нивото на тяхната заболяемост и честотата на смъртността им.

Обобщавайки прегледа върху умиранията на населението, обитаващо българските земи през периода XV–XVII в. можем да достигнем до констатацията, че тук през целия период се отчитат едни високи нива на смъртност. Тенденцията в тяхната динамика е разнопосочна, при което след първоначалното повишаване, към края на изследвания период се наблюдава относителен спад на стойностите им.

В заключение трябва да заявим, че през периода XV–XVII в. динамиката на демографските процеси, определящи естественото движение на населението оказва определящо въздействие върху наличния по български земи демографски потенциал. Именно високите параметри на местната раждаемост са от съществено значение за регионалния естествен прираст, който гарантира съхраняването на наличните тук човешки ресурси и осигурява възможността за бъдещия им просперитет.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

Документи за Българската история. 1940 – Документи за Българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви. Ч. I. (1564–1872 г.). Подбрал и превел Панчо Дорев. София: издателство на БАН, 1940. [Dokumenti za Balgarskata istoriya. 1940 – Dokumenti za Balgarskata istoria. T. III. Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi. Ch. I. (1564–1872 g.). Podbral i prevel Pancho Dorev. Sofia: izdatelstvo na BAN, 1940.] (In Bulgarian)

Извори за българската история. 1960 – Извори за българската история. Т. V. Турски извори за българската история. Т. II. София: издателство на БАН, 1960. [Izvori za balgarskata istoria. 1960 – Izvori za balgarskata istoria. T. V. Turski izvori za balgarskata istoria. T. II. Sofia: izdatelstvo na BAN, 1960.] (In Bulgarian)

История на Османската империя. 1999 – История на Османската империя. Под редакцията на Р. Мантран. София: Рива, 1999. [Istoria na Osmanskata imperiya. 1999 – Istoria na Osmanskata imperiya. Pod redaktsiyata na R. Mantran. Sofia: Riva, 1999.] (In Bulgarian)

Калицин, М., Мутаfoва, К. 2003 – М. Калицин, К. Мутаfoва. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003. [Kalitsin, M., Mutafova, K. 2003 – M. Kalitsin, K. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska каза. Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2003.] (In Bulgarian)

Турски извори за историята на правото в българските земи. 1961–1971 – Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. I. под редакцията на Г. Гълъбов София: издателство на БАН, 1961. [Turski izvori za istoriata na pravoto v balgarskite zemi. 1961–1971 – Turski izvori za istoriata na pravoto v balgarskite zemi. T. I. pod redaktsiyata na G. Galabov Sofia: izdatelstvo na BAN, 1961.] (In Bulgarian)

Турски извори за историята на правото в българските земи. 1961–1971 – Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. II. под редакцията на Б. Цветкова. София: издателство на БАН, 1971. [Turski izvori za istoriyata na pravoto v balgarskite zemi. 1961–1971 – Turski izvori za istoriata na pravoto v balgarskite zemi. T. II. pod redaktsiyata na B. Tsvetkova. Sofia: izdatelstvo na BAN, 1971.] (In Bulgarian)

Публикации / Publications

Александров, Г. 1994 – Георги Александров. История на Монтана–Кутловица и района. София: [б.и.], 1994. [Aleksandrov, G. 1994 – Georgi Aleksandrov. Istoriya na Montana–Kutlovitsa i rayona. Sofia: [b.i.], 1994.] (In Bulgarian)

Ангелова, Д. 2020 – Даниела Ангелова. Брактът по българските земи през XIX в. (до 1878 г.). София: Регалия-6, 2020. [Angelova, D. 2020 – Daniela Angelova. Brakat po balgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.). Sofia: Regaliya-6, 2020.] (In Bulgarian)

Белчева, М. 2004 – Мария Белчева. Социално-демографски изследвания и анализи. Велико Търново: Фабер, 2004. [Belcheva, M. 2004 – Mariya Belcheva. Sotsialno-demografski izsledvaniya i analizi. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.] (In Bulgarian)

Големанов, Н. 2001 – Николай Големанов. Пол и смъртност (България, 1900–2025). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001. [Golemanov, N. 2001 – Nikolay Golemanov. Pol i smartnost (Balgariya, 1900–2025). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2001.] (In Bulgarian)

Грозданова, Е. 1989 – Елена Грозданова. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989. [Grozdanova, E. 1989 – Elena Grozdanova. Balgarskata narodnost prez XVII v. Demografsko izsledvane. Sofia: Nauka i izkustvo, 1989.] (In Bulgarian)

Деведжиев, М. 1998 – Марин Деведжиев. Обща геодемография. Велико Търново: Абагар, 1998. [Devedzhiev, M. 1998 – Marin Devedzhiev. Obshta geodemografia. Veliko Tarnovo: Abagar, 1998.] (In Bulgarian)

Демографический энциклопедический словарь. 1985 – Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1985. [Demograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar. 1985 – Demograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar’. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1985] (In Bulgarian)

Козинцев А. 1971 – А. Козинцев. Демография татарских могильников. – Советская этнография, 1971, № 6. [Kozintsev A. 1971 – A. Kozintsev. Demografiya tatarskikh mogil’nikov. – Sovetskaya etnografiya, 1971, № 6.] (In Bulgarian)

Койчева, В. 1970 – В. Койчева. Народността и облик на Старозагорската кааза около средата на XIX в. – Известия на българското историческо дружество, XXVII, 1970, 281–295. [Koycheva, V. 1970 – V. Koycheva. Narodnostniya oblik na Starozagorskata kaaza okolo sredata na XIX v. – Izvestiya na balgarskoto istoricheskoto družestvo, XXVII, 1970, 281–295.] (In Bulgarian)

Коледаров, П. 1962 – П. Коледаров, П. Народността и състав на Драмско до средата на XIX в. – Известия на Института за история, X, 1962. [Koledarov, P. 1962 – P. Koledarov, P. Narodnostniya sastav na Dramsko do sredata na XIX v. – Izvestiya na Instituta za istoria, X, 1962.] (In Bulgarian)

Костов, Д. 1959 – Димитър Костов. Арбанаси. София: Наука и изкуство, 1959. [Kostov, D. 1959 – Dimitar Kostov. Arbanasi. Sofia: Nauka i izkustvo, 1959.] (In Bulgarian)

Лазаров, М. и кол. 2000 – Михаил Лазаров и кол. История на Поморие. Ч. I (Анхило от древността до Освобождението). Поморие: Фондация 25 века Поморие, 2000. [Lazarov, M. i kol. 2000 – Mikhail Lazarov i kol. Istoria na Pomorie. Ch. I (Anhialo ot drevnostta do Osvobozhdenieto). Pomorie: Fondatsiya 25 veka Pomorie, 2000.] (In Bulgarian)

Мучинов, В. 2013 – Венцислав Мучинов. Миграционната политика на Османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). София: Регалия-6, 2013. [Muchinov, V. 2013 – Ventsislav Muchinov. Migratsionnata politika na Osmanskata imperiya v balgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.). Sofia: Regaliya-6, 2013.] (In Bulgarian)

Недялков, А. 1911 – А. Недялков. Детската смъртност в България и средствата за борба с нея. София, 1911. [Nedyalkov, A. 1911 – A. Nedyalkov. Detskata smartnost v Bulgariya i sredstvata za borba s neya. Sofia, 1911.] (In Bulgarian)

Преса, Р. 2006 – Ролан Преса. Речник по демография. София: Авалон, 2006. [Presa, R. 2006 – Rolan Presa. Rechnik po demografiya. Sofia: Avalon, 2006.] (In Bulgarian)

Сугарев, З. 1975 – Здравко Сугарев. Демографска статистика. София: Наука и изкуство, 1975. [Sugarev, Z. 1975 – Zdravko Sugarev. Demografska statistika. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975.] (In Bulgarian)

Телбизов, К. 1971 – Карол Телбизов. Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: Чипровци 1688–1968. Материали от научната сесия по случай 280-та годишнина от Чипровското въстание. София: издателство на БАН, 1971, 65–81. [Telbizov, K. 1971 – Karol Telbizov. Razselvane na chiprovchani sled vastanieto ot 1688 g. – V: Chiprovtsi 1688–1968. Materiali ot nauchnata sesiya po sluchay 280-ta godishnina ot Chiprovskoto vastanie. Sofia: izdatelstvo na BAN, 1971, 65–81.] (In Bulgarian)

Тодоров, Н. 1972 – Николай Тодоров. Балканският град XV–XIX век (социално-икономическо и демографско развитие). София: Наука и изкуство, 1972. [Todorov, N. 1972 – Nikolay Todorov. Balkanskiyat grad XV–XIX vek (sotsialno-ikonomicheko i demografsko razvitie). Sofia: Nauka i izkustvo, 1972.] (In Bulgarian)

Урланис, Б. 1960 – Борис Урланис. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. Москва: Соцэкгиз, 1960. [Urlanis, B. 1960 – Boris Urlanis. Voyny i narodonaseleniye Yevropy. Lyudskiye poteri vooruzhennykh sil yevropeyskikh stran v voynakh XVII–XX vv. Moskva: Sotsekgiz, 1960.] (In Russian)

Цветкова, Б. 1989 – Б. Цветкова. София през XV–XVIII в. – В: София през вековете. Т. I. Древност, Средновековие, Възраждане. София: издателство на БАН, 1989, 74–95. [Tsvetkova, B. 1989 – B. Tsvetkova. Sofia prez XV–XVIII v. – V: Sofia prez vekovete. T. I. Drevnost, Srednovekovie, Vazrazhdane. Sofia: izdatelstvo na BAN, 1989, 74–95.] (In Bulgarian)

Цухлев, Д. 1932 – Димитър Цухлев. История на града Видин и неговата област. София: Печатница „П. Глушков“, 1932. [Tshlev, D. 1932 – Dimitar Tshlev. Istoriya na grada Vidin i negovata oblast. Sofia: Pechatnitsa “P. Glushkov”, 1932.] (In Bulgarian)

Шарков, В. 1929 – Васил Шарков. Град Горна Джумая. Минало и днес. София: издава Горно-Джумайското гр. Общинско управление, 1929. [Sharkov, V. 1929 – Vasil Sharkov. Grad Gorna Dzhumaya. Minalo i dnes. Sofia: izdava Gornyo-Dzhumayskoto gr. Obshtinsko upravlenie, 1929.] (In Bulgarian)

Щерионов, Щ. 2020 – Щелиян Д. Щерионов. Демография на България през Средновековието. – Епохи, XXX, 2022, № 1, 9–33. [Shterionov, Sht. 2020 – Shteliyan D. Shterionov. Demografiya na Bulgaria prez Srednovekoviето. – Epochi, XXX, 2022, № 1, 9–33.] (In Bulgarian)

Κωστής, Κ. 1993 – Κωστής, Κ. Αφορία, Ακριβεία και Πείνα. Α., 1993.

Παναγιωτόπουλος, Β. 1980 – Παναγιωτόπουλος, Β. Δημογραφικές εξελίξεις. Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Τ. ΙΑ', Α., 1980, 152–158.